

XX ASR BOSHLARIDA TURKIYA VA O'ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRILGAN TIL SIYOSATI

Yoqubov Ixtiyor Hamdamovich,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
o'zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, f.f.f.d. (PhD)
ixtiyoryoqubov08@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkiya va O'zbekistonda amalga oshirilgan til siyosati qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Turkiyada Mustafa Kamol Atatürk boshchiligida olib borilgan til islohoti hamda O'zbekistonda sovet hokimiyati ta'siri ostida amalga oshirilgan til siyosati muhim tarixiy jarayonlar sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ushbu islohotlarning lingvistik va sotsiopolitik jihatları, ularning jamiyatga ta'siri, milliy o'zlikni anglash hamda madaniy taraqqiyotga qo'shgan hissiy yoritib beriladi. O'zaro qiyoslash orqali har ikki mamlakatda til siyosatining o'ziga xos jihatları hamda umumiy tendensiyaları ochib beriladi.

Kalit so'zlar: til siyosati, til islohoti, Turkiya, O'zbekiston, XX asr, qiyosiy tahlil, milliy o'zlik.

XX YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN'DA UYGULANAN DİL POLİTİKASI

Yakubov Ihtiyor Hamdamoviç,
Özbek-Finlandiya pedagoji enstitüsü
Özbek dili ve edebiyatı anabilim dalı başkanı, DR. (doktora)

Özet. Bu makalede 20. yüzyılın başlarında Türkiye ve Özbekistan'da uygulanan dil politikaları karşılaştırmalı bir analiz temelinde incelenmektedir. Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türkiye'de gerçekleştirilen dil devrimi ve Sovyet iktidarının etkisi altında Özbekistan'da uygulanan dil politikası önemli tarihsel süreçler olarak ele alınmaktadır. Makalede ayrıca bu reformların dilsel ve sosyopolitik yönleri, toplum üzerindeki etkileri, ulusal kimliğe ve kültürel gelişime katkıları vurgulanmaktadır. Karşılaştırma, her iki ülkedeki dil politikalarının özel yönlerini ve genel eğilimlerini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: dil politikası, dil reformu, Türkiye, Özbekistan, 20. yüzyıl, karşılaştırmalı analiz, milli kimlik.

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА, РЕАЛИЗОВАННАЯ В ТУРЦИИ И УЗБЕКИСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Якубов Ихтиёр Хамдамовиç,
заведующий кафедрой узбекского языка и литературы,
Узбекско-Финского педагогического института,
доктор филологических наук, (доктор философии)

Аннотация. В статье на основе сравнительного анализа изучается языковая политика, проводимая в Турции и Узбекистане в начале XX века. Анализируются как важные исторические процессы языковая реформа в Турции под руководством Мустафы Кемаля Ататюрка и языковая политика, осуществляемая под влиянием советской власти в Узбекистане. В статье также освещаются языковые и социально-политические аспекты этих реформ, их влияние на общество и их вклад в национальную идентичность и культурное развитие. Сравнение выявляет специфические аспекты и общие тенденции языковой политики в обеих странах.

Ключевые слова: языковая политика, языковая реформа, Турция, Узбекистан, XX век, сравнительный анализ, национальная идентичность.

LANGUAGE POLICY IMPLEMENTED IN TURKEY AND UZBEKISTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Yakubov Ikhtiyor Hamdamovich,
Head of the Department of Uzbek language and literature,
Uzbek-Finnish pedagogical institute
D.Phil.PhD.

Annotation. This article studies the language policies implemented in Turkey and Uzbekistan at the beginning of the 20th century on the basis of a comparative analysis. The language reform carried out in Turkey under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk and the language policy implemented in Uzbekistan under the influence of Soviet power are analyzed as important historical processes. The article also highlights the linguistic and sociopolitical aspects of these reforms, their impact on society, their contribution to the understanding of national identity and cultural development. Through mutual comparison, the specific aspects and general trends of language policies in both countries are revealed.

Keywords. Language policy, language reform, Türkiye, Uzbekistan, 20th century, comparative analysis, national identity.

XX asr boshlarida dunyoning turli burchaklarida milliy uygʻonish harakatlari jadallashgan bir davrda Turkiya va Oʻzbekiston hududlarida ham til siyosati masalalari dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Har ikkala hududda ham milliy oʻzlikni anglash, madaniy taraqqiyot va mustaqillikka intilish yoʻlida til muhim omil sifatida koʻrilgan. Ayniqsa, XX asrning dastlabki yillarida til masalasi faqat lingvistik hodisa emas, balki ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning ajralmas qismi sifatida namoyon boʻla boshladi. Turkiy mamlakatlarda milliy tilni asrash, milliy oʻzlikni anglash borasidagi hatti-harakatlar dastlab arab alifbosini isloh qilishdan boshlandi. Arab alifbosini isloh qilish masalasi dastlab Qrimda koʻtarildi. Atoqli tatar maʼrifatparvari I.Gaspirinskiy isloh qilingan yozuvni oʻzi tashkil qilgan "Tarjimon" gazetasida targʻib qildi. Bundan tashqari, oʻzi tashkil etgan jadid maktablarida taʼlim mazkur yozuv asosida olib borildi. Isloh qilingan yozuvda kitoblar, jurnallar nashr qilindi. Uning bu tashabbusi Qozon, Ufa, Boku shaharlariga, keyinchalik Oʻrta Osiyoga ham keng yoyildi [8, 12 b.]. Ayniqsa, Turkiya va Ozarbayjonda keyinchalik Turkistonda bu jarayonlar jadallashib ketdi.

Turkiyada harf islohi masalasi XIX asrning 70-yillarida koʻtariladi. Dastlab harbiy qoʻmondon Muxtor posho Istanbulda arab alifbosini oʻzgartirish qoʻmitasini tashkil etadi. Biroq yuqorida koʻrganimizdek, bu qoʻmita faoliyati ham natijasiz tugaydi. 1908-yilda yosh turklar oʻzgarishidan keyin bu masala boʻyicha yana jiddiy harakatlar boshlanadi. Maorif noziri boʻlgan Noilbek farmoni bilan parlament komissiyasi tashkil qilinib, mazkur komissiyaga Turkiyaning oʻsha vaqtdagi mashhur olimlari Najib Osim, Ahmad Midhat, Amrillabek, Valadiy Chalabiy va boshqalar kiritiladi. Bu komissiya ham bir yil faoliyat koʻrsatib, maʼlum ishlarni amalga oshirgan boʻlsa-da, lekin biror natijaga erisha olmaydi. Shundan soʻng bu masalaga eʼtibor susayadi, faqat matbuotda Husayn Johidbek, Jalol Nuriybek va boshqalarning maqolalari eʼlon qilib boriladi [2, 41 b.]. Shundan soʻng Turkiyada alifbo muammolari avj ola boshladi. XX asr boshlarida Mustaf Kamol Otaturk tomonidan amalga oshirilgan alifbo islohoti Turkiyaning til siyosati borasidagi eng tub islohotlardan biri sifatida baholanadi [7, 220 b.]. 1928-yilda Usmonli turk tilida qoʻllanilgan arab alifbosidan voz kechildi va lotin alifbosiga asoslangan yangi turk alifbosi qabul qilindi. Alifbo inqilobida quyidagi sabablarga keltirib oʻtishdi:

-Arab alifbosi turk tiliga mos emas Arab alifbosi turk tilining tovush tuzilishiga toʻliq moslasha olmadi. Turk tilida sakkiz unli (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) boʻlsa-da, arab alifbosida unlilar yetarli

darajada ifodalana olmadi. Bu holat yozma tilni o'rganishni qiyinlashtirdi;

- Savodxonlik darajasining pastligi Usmonli imperiyasida savodxonlik darajasi ancha past edi. 1927 yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra, Turkiyada faqat 10% erkaklar va 4% ayollar savodli edi. Bundan maqsad yangi alifboni o'rganishni osonlashtirish orqali aholining ta'lim darajasini oshirish edi;

- G'arb bilan integratsiya Otaturk boshchiligidagi modernizatsiya va zamonaviy harakat Turkiyaning G'arb dunyosi bilan uyg'unligini ta'minlashni maqsad qilgan. Lotin alifbosining qabul qilinishi Yevropadagi ilmiy, texnikaviy va madaniy o'zgarishlardan tezroq xabardor bo'lish uchun muhim hisoblangan;

- Millat-davlat va o'zlikni shakllantirish Usmonli imperiyasi ko'p millatli tuzilishga ega bo'lib, arab alifbosidan nafaqat turklar, balki arablar, forslar va boshqa jamoalar ham foydalangan. Yangi alifbo turk millatining o'zligini mustahkamlash va mustaqil madaniy tuzilma yaratishda ramziy ahamiyatga ega edi [6, 84 b.].

1926-yilgi Boku qurultoyida barcha turkiy xalqlar uchun yagona lotin alifbosi joriy etilishi haqida qaror qabul qilindi. Qaror ijrosini O'zbekistonda ta'minlash uchun bir qancha alifbo loyihalari ilgari surildi. Ular 1929-yil may oyida Samarqandda bo'lib o'tgan imlo qurultoyda ko'rib chiqildi. Qurultoyda rus turkologlari Aleksandr Samoylovich, Lev Shcherba, qrimtatar tilshunosi Bakir Cho'bonzoda, o'zbek olimlari Sadridin Ayniy, Fitrat va boshqalar qatnashdi [3, 93 b.].

Muhokamalar natijasiga ko'ra:

- o'zbek tilini yozuvda ifoda etish uchun 34 harfdan iborat lotin alifbosi qabul qilindi;
- o'zbek adabiy tili qipchoq shevalariga asoslanishi belgilandi;
- yozuvda singarmonizm – unlilar uyg'unligi aks etishi, barcha o'zlashma so'zlar bu qonuniyatga moslab yozilishi tasdiqlandi.

Samarqand shahrida bo'lib o'tgan qurultoyda avvalgisidan mukammal imlo qoidalari tasdiqlanadi. Mukammal deyishimizga sabab, mazkur qoidalarda o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olingan edi. Chorizmnining Turkistondagi yerli aholining madaniyati va tiliga nisbatan tutgan siyosatining dastlabki tamoyili "bepisandlik" siyosati (политика игнорирования) edi. Bu siyosat yerli xalqlarning tili va madaniyati, an'anaviy ta'lim tizimiga befarq qarash, an'anaviy ta'lim tizimini oyoqda tutib turgan vaqflar tizimini bekor qilish va oxir-oqibatda yerli aholini rus mustamlaka ma'muriyati barpo etgan "rus-tuzem maktablari"ga jalb qilish orqali ta'sir o'tkaza boshladi. Jadidlar uchun millatni ma'rifatparvar qilish g'oyasi lozim edi. Ular uchun til, imlo bahslari uchun eng ma'qul maydon matbuot edi. Ziyolilar o'zining shaxsiy fikrlari, ilmiy qarashlari va takliflarini "Ishtirokiyun", "Qizil bayroq", "Ozod Buxoro", "Sharq haqiqati", "Turkiston", "Yangi Farg'ona", "Qizil O'zbekiston" gazetalari, "Alanga", "Yer yuzi", "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnallarida berib bordilar [1, 48 b.]. Ayniqsa, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Oyna" jurnalini alohida ta'kidlash kerak. Mazkur jurnal aynan til va adabiyot masalalarini yorituvchi jurnal sifatida ta'sis etilgan edi.

Ko'pgina mutaxassislar birinchi o'zbek lotin alifbosi XX asrda o'zbek tili uchun ishlab chiqilgan barcha yozuv loyihalari ichida eng qulayi bo'lgan deb hisoblaydi. Buning sababi – alifbo fonetik prinsipga asoslangan va tilning fonetik kartinasini to'liq aks ettirgan. Jumladan, o'zbek tilidagi singarmonizm hodisasini va unlilarni aks ettirish uchun to'qqizta harf qabul qilingan. Bugungi o'zbek tilida ishlatiladigan "o" tovushi lotin alifbosida yo'q edi. "o" harfi bugungi "o" day o'qilardi. "o" tovushi esa "a" harfi bilan ifodalanar edi. Yangi alifboni joriy etish Respublikaning barcha hududlarida (u payti O'zbekiston SSSR tarkibiga Qoraqalpog'iston kirmas, lekin Tojikiston ASSR hamda boshqa bir qancha muxtor tumanlar kirardi) peshlavhalar, rasmiy hujjatlar, gazeta va jurnallar lotin yozuvidagi o'zbek tiliga o'tkazildi. Ayni paytda tilni boyitish, atamalarni o'zbeklashtirish bo'yicha ishlar davom etdi. Bu ishini jadid ma'rifatparvari Elbek boshlab bergan edi – u 1923-yilda "Turkiston" gazetasida, keyinroq "Inqilob" jurnalida e'lon qilgan lug'atida chet el atamalarini o'zbekcha atamalar bilan almashtirishni taklif qildi. U lug'atda 550 ta mana shunday atama keltiradi. Lug'atning kirish qismida shunday deyilgan edi: Bu lug'atni

tuzishdan maqsad barcha chet soʻzlarni tilimizdan haydab chiqarish va haqiqiy oʻzbek atamalarini yaratishdir. Lugʻatni tuzishda biz jonli tilda qoʻllanilayotgan soʻzlardan foydalandik, hozirgi tilimizda boʻlmagan soʻzlarni eski tilda yozilgan asarlardan oldik, qiyinchilik tugʻiladigan boʻlsa, biz bunday soʻzlarni oʻzimiz sunʼiy yasadik [2, 45 b.].

1930-yillarning oʻrtalarida SSSRda til siyosati oʻzgara boshladi. Bu jarayon birinchidan, barcha turkiy xalqlar bitta alifbodan foydalanishi ularning integratsiyasini kuchaytirishga xizmat qildi, bu esa bolsheviklarni tashvishga solib qoʻydi. Ikkinchidan, bolsheviklar orasida rus millatchilari yana ovoziga ega boʻla boshladi. Ularning saʼy-harakatlari bilan har bir turkiy xalqqa kirill yozuvi asosida bir-biridan farq qiladigan alohida alifbo ishlab chiqishga qaror qilindi. Bu bilan bolsheviklar ikkita maqsadga erishishni rejalashtirgan edi:

- turkiy xalqlar integratsiyasiga chek qoʻyish;
- SSSRdagi turkiy tillarni ruslashtirish.

Oʻzbek adabiy tili bazisi qipchoq shevalaridan forslashgan va singarmonizmni yoʻqotib borayotgan qarluq shevalariga koʻchirildi. Yozuvdan ham singarmonizm olib tashlandi. 1934-yili *Ө, Y, Ъ, Ь* harflari alifbodan chiqarib yuborildi, *Ә, ә* harfining ishlatilishi cheklandi. Rasmiy hujjatlarda bu qaror shahar shevalarida singarmonizm yoʻqligi bilan tushuntirilgan boʻlsa-da, asosiy maqsad oʻzbek tilini boshqa turkiy tillardan uzoqlashtirish boʻlganini koʻpchilik olimlar tan oladi. Buni dalillaydigan fakt: qarluq shevalarida singarmonizmning qoldigʻi sifatida "i" tovushi ikki variantda ishlatilishiga qaramay, bu ikki tovush ham yagona *i* harfi bilan ifodalanishi belgilandi. 1937-yilda bu boradagi muhokamalar taqiqlab qoʻyildi. Keyingi bir necha yilda oʻzbek tilini lotinlashtirish ishida faol qatnashgan ziyolilar yoppasiga "panturkist" va "millatchi" deb eʼlon qilinib, qatl etildi yoki qamaldi. Shundan soʻng chor hukumati tomonidan Oʻrta Osiyoda joylashgan turkiy xalqlarni ruslashtirish, kirill alifbosini joriy qilish ommalashib ketdi. XX asrda Turkiya va Oʻzbekistonda amalga oshirilgan til islohotlari natijasida quyidagi xulosalarni berish mumkin:

- Arab yozuvi ming yildan ortiq davr mobaynida turkiy xalqlarning asosiy yozuvi sifatida qoʻllanilib, asrlar davomida oʻzgarmay keldi. Jadid maʼrifatparvarlari tomonidan yangi usuldagi maktablarning paydo boʻlishi, undagi oʻqitish jarayonida bu yozuvning kamchiliklari koʻzga tashlana boshladi. Natijada bu yozuvni isloh qilish harakatlari boshlandi.

- Singarmonizm bekor qilinishining oqibatini bugun ham koʻrib turibmiz: qozoqlar, qirgʻizlar, ozarbayjonlar ogʻzaki oʻzbek tilini yaxshi tushunadi, lekin singarmonizm aks etmagani tufayli yozma tilni tushuna olmaydi.

- Turkiyada til siyosati mustaqil milliy davlat qurilishi doirasida amalga oshirilgan boʻlsa, Oʻzbekistonda Sovet boshqaruvi taʼsirida kechdi.

- Ikkala hududda ham yozuv islohoti amalga oshirildi, lekin Oʻzbekistonda bu jarayon bir necha bosqichda (arab-lotin-kirill) amalga oshdi.

- Turkiyada til milliy davlatchilik ramzi sifatida koʻrilgan boʻlsa, Oʻzbekistonda til siyosati dastlab milliy uygʻonishning bir qismi boʻlib, keyinchalik sovetizatsiya siyosati doirasida oʻzgartirildi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Abdullayev F. A. Til qanday rivojlanadi. – Toshkent: 1972. 120 b.
2. Azimov I. XX asr boshlarida oʻzbek tilshunosligining rivojlanish yoʻnalishlari. Filologiya fanlari doktori (DSc) diss. –Toshkent, 2024. 42 b.
3. Elbek. Imlo masalasi // Tanlangan asarlar. –Toshkent, Sharq, 1999. 140 b.
4. Ercilasun, A. B. (1992). "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri". Türk Dünyası Üzerine İncelemeler. Ankara: Akçağ Yayınları.
5. Gökdağ, B. A. (2015). Türklerin Dünyası, 1. baskı, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi.
6. J.Eltazarov. Oʻzbekistonda 20-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiolingvistik tahlil). Samarqand, SamDU 2017, 120 b.
7. Mustafa Kemal Atatürk. (2021) Nutk. Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara 320 s.
8. Уалтаева А.С. Исторические аспекты перехода на латиницу // Scientific E-journal "edu.e-history.kz", 2017. – № 4 (12).